

УДК 347.961

Т.Г. ЩЕРБИНА,
*магістрант спеціальності «Правознавство»
Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*

ІСТОРІЯ ВИКИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ НОТАРІАТУ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена передумовам зародження інституту нотаріату в Україні. Проаналізовано основні наукові підходи до створення теоретичних основ нотаріального права, що має позитивно вплинути на організаційну структуру нотаріату України та забезпечити вплив нотаріальної науки на правосвідомість нотаріусів.

Ключові слова: історія, право, нотаріат, нотаріус, нотаріальні органи, нотаріальна діяльність.

Постановка проблеми. Актуальність теми обумовлена невідомим зростанням авторитету та значення нотаріату в сучасному суспільстві. Його діяльність має різний вплив на сфери суспільного життя і тому потребує посиленого правового регулювання нотаріальної діяльності. Функцію нотаріату неможливо переоцінити, тому що нотаріат – це сполучна ланка між протилежними інтересами, що стикаються, а тому, природно, зростає і інтерес до історії нотаріату.

Аналіз дослідження цієї теми. Історичному розвитку національного нотаріату присвячено низьку досліджень. Окремі аспекти розглядалися в науковій і навчальній літературі відомими вітчизняними правознавцями, а саме: Н. Полтавська, Л. Радзівська, С. Пасічник, В. Черниш, В. Кузьнецьов, О. Романовська, Є.І. Фурса, С.Я. Фурса, В. Аргунов та інші. Сторінки історії нотаріату також висвітлювались в окремих працях зарубіжних авторів, таких як К.С. Удельсон, М.А. Кабанова, Н.І. Авдеєнко та ін.

Мета статті. Метою статті є пошук і дослідження нових першоджерел вітчизняного нотаріату, показ накопичення історико-правових знань та введення до наукового обігу нових джерел і масивів нотаріату.

Виклад основного матеріалу. Джерело виникнення нотаріату можна простежити з далекого минулого. Нотаріат виник як інститут цивільного права ще за часів республіки у Стародавньому Римі. Тоді в Римі існували писарі-канцеляристи, які періодично складали кадастр усіх земель в країні, переписували населення і його майно.

В Стародавньому Римі панував суворий формалізм, який вимагав дотримання формул всіма, хто звертався в судові установи, тому стали з'являтися особи, обов'язком яких було підведення правового випадку під ту чи іншу формулу. Дехто з них перебував на службі при посадових особах римського управління та суду. Окрім офіційних, існували також приватні писарі, які відігравали роль своєрідних власних юристконсулів у приватних осіб, які були, як правило, рабами останніх, надавали їм юридичну допомогу.

Подальший розвиток цивільного обороту викликав у Стародавньому Римі появу табелеонів, яких можна назвати родоначальниками сучасного нотаріату. Вони не перебували на державній службі, а займалися складанням юридичних актів і судових документів у вигляді вільного промислу та отримували за це винагороду, передбачену законом.

Разом із світським інститутом табеліонів, що з часом набував і отримував більшого застосування, у сфері християнської церкви виникає подібна йому установа – нотаріат. Він почав своє існування при єпископах, а потім при абатах та інших церковних урядниках. Під час їхніх бесід із населенням були присутні спеціальні особи, тобто нотаріуси, які були зобов'язані записувати такі бесіди і складати відповідні документи. Пізніше церковна влада почала застосовувати таку процедуру ведення справ і у світському житті [2, с. 145–146].

Початок та етапи нотаріального розвитку визначаються на основі монографічної літератури. Йдеться про *fides publica*, що є «ключем нотаріату», тобто про зміст публічної довіри (*fides publica*) щодо документа (*instrumentum*), який оформлений третьою особою – присяжною або ще й представником вільної професії (табеліон, табуляцій, нотар тощо) – та внесений в протокол відомства, яке має на це право (*insinuatio*). Такий документ, тобто приватноправовий акт (або акт *sui generis*), має доказову та виконавчу силу, подібну публічному акту, і може бути поряд з останнім офіційним документом.

Fides publica – це принцип, під яким розуміють (коли йдеться про приватноправовий акт) «достовірність документа, його посвідчувальну силу». Він утворений з римського поняття *fides*, що пояснюється як (віра, довіра), власна чесність і довіра до чужої чесності, вірність даному слову, моральний обов'язок усіх людей (і таким чином, незалежність від римського громадянства) виконувати своє зобов'язання, в чому б воно не полягало. Тому *fides* стала опорою всіх правовідносин між громадянами Риму (*jus gentium*) і одним з основних творчих елементів римського правового мислення. *Fides* має також значення справжності, достовірності, особливо документів (*fides instrumentorum*; також *tabellio*), або свідництва (*fides testimonii*). *Fides publica*, при домінанті: офіційна достовірність – «*probatio*». Саме в такому спеціальному значенні і використовується *fides publica* для характеристики нотаріату з погляду його сутнісної сторони.

Поряд з новим латинським нотаріатом «в багатьох німецьких і ще раніше в слов'янських землях розвинувся особливий вид публічної корроборації однієї спеціальної галузі правочинів, а саме по закріпленню і обмеженню прав на майно нерухоме». Історично нотаріат не є єдиним органом, який сприяє вчиненню приватноправових актів. «Але нотаріат є головним і загальним органом, найбільш суттєвою функцією якого є нині саме ця службова для корроборації приватних правочинів...».

Генетично поняття корроборації тісно пов'язане з нерухомістю, однак ширше, ніж закріплення правочинів з нерухомістю. Йдеться взагалі про «публічне, при посередництві органів суспільної влади, гласне утвердження поєднання права з відомим суб'єктом», відповідно до певної процедури. Термін «корроборація» походить від латинського слова «*corroborare*», що перекладається як «робити міцним, підкріплювати».

Правовий інститут нотаріату нашої держави відбудовується не одне століття і, як кажуть, «слово в слово» повторив усі етапи, що з найдавніших часів пройшов нотаріат Римської імперії та інших держав [3, с. 40–41].

Так, спочатку на Русі складання письмових актів при укладенні правочинів було важливим явищем. Наприклад, у «Руській Правді» немає жодної вказівки на письмові документи, як на докази існування юридичних відносин. І це природно, бо Давньоруська держава була ранньофеодальною монархією, де йшов процес становлення феодального ладу і панувало натуральне господарство. Тому й потреби у вітчизняних «табеліонах» не було.

Перші письмові форми правочинів в Україні-Русі починають з'являтися в період феодальної роздробленості у XII столітті. Це окремі уставні і жаловані грамоти удільних князів, а також деякі документи приватних осіб, головним змістом яких було набуття та відчуження прав на землю та холопів. У Галицько-Волинському князівстві прикладом таких документів були – Грамота князя Івана Ростиславовича (1134 рік), «Рукopісаніє» князя Володимира Васильовича (1287 рік), «Уставная грамота» Мстислава Романовича (1289 рік) та інші. Окремі дії нотаріального характеру виконував галицький печатник.

Органи українського нотаріату за часів Київської Русі зобов'язані своїм зародженням, насамперед, економічним процесам – розширенням торговельної діяльності та збільшенням торговельного обігу. Усна форма правочину вже не відповідала потребам часу. Низький рівень освіти населення і збільшення попиту на юридичні послуги привели до виникнення перших нотаріальних функцій. Заповнити потребу в складанні документів у письмо-

вій формі змогли так звані дяки та піддячі. Спочатку це були люди вільної професії, а з розвитком приказної системи стали обов'язковими членами державних органів, серйозно впливали на хід судових і адміністративних справ. Основним завданням дяків та їхніх помічників-піддячих було ведення діловодства в державних установах, складання і підписання грамот, видача оригіналів, копій документів і довідок. Також дяки виконували і нотаріальні функції, які їм були надані відносно нерухомості (XIII століття). Паралельно з приказними дяками в XIV столітті з'являються майданні піддячі, які складали письмові акти в містах. На думку багатьох юристів, майданні піддячі є засновниками сучасного нотаріату.

У XVII–XVIII століттях прослідковується поступовий процес зміни вільної діяльності писців – професіоналів на підконтрольність їх діяльності державі. Держави (і Річ Посполита, і Росія) з розвитком цивільного обігу будуть прагнути не випустити з-під контролю, у першу чергу, дії з нерухомим майном і, як наслідок, осіб, що сприяли перерозподілу власності. Згідно з даними, які наводить у своїй праці Орест Субтельний, на момент укладення Переяславської Угоди і Березневих Статей (1654 рік) в козацькій державі вже існували зародки капіталістичних, тобто товарно-грошових відносин [6, с. 175].

Приєднання України до Росії привело до запозичення російського суспільно-державного інституту майданних піддячих в Україну. Згодом Україна все більше втрачала риси автономії, на її території запанували російські закони, а організація та зміни в нотаріальній справі проводилися за загальнодержавними нормативними актами [1, с. 23–24].

Проте саме за часів Російської імперії було прийняте Положення про нотаріальну частину від 14 квітня 1866 р, яке, незважаючи на всі його недоліки, створило в Україні окремий інститут нотаріату та визначило його місце як органу публічної діяльності в системі судового відомства [5].

Головною ідеєю цього Положення було відділення нотаріальної частини від судової. Вирішено було виключити з ведення судових установ нотаріальні функції щодо вчинення актів та інших несудових дій. У містах були засновані нотаріуси, коло яких було обмеженням. Вони призначалися старшим головою судової палати з осіб, які витримали іспит та внесли доволі значну заставу, що поповнювалася з часом із винагороди, отримуваної нотаріусом. Державна рада вважала, що доручити судовим місцям засвідчення актів є незручним, оскільки завідування кріпосною частиною відволікало б членів судових місць від властивих їм судових занять у спірних справах, тому зручніше за все доручити закріплення актів на нерухоме майно шляхом внесення їх до кріпосних книг старшим нотаріусам, які очолюють нотаріальні архіви при окружних судах, власне вчинення подібних актів доручити іншим нотаріусам. Вчинення актів щодо нерухомого майна також було виключено з відання мирових суддів.

Тобто саме за часів Російської імперії інститут нотаріату в Україні формувався під безпосереднім впливом російського законодавства. Після Жовтневої революції почався новий етап в історії нотаріату. 23 березня 1918 року Рада народних комісарів прийняла постанову, якою скасувала «ныне действующее Положение о нотариальной части» та ввела нове Положення муніципалізації нотаріальних контор.

Декрет РНК УСРР від 19 лютого 1919 р. «Про суд» скасував дореволюційні нотаріальні органи України, що існували до того часу, а декретом від 25 лютого 1919 р. було засновано інститут народних нотаріусів, що проіснував до 16 квітня 1921 р. Вчинення найпростіших нотаріальних дій було покладено на нарсуди, міліцію та домкомбідиди [4, с. 24].

30 грудня 1922 року перший з'їзд рад уклав Договір про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. До компетенції СРСР, як єдиної союзної держави, увійшов і розвиток радянського законодавства, а також організаційна побудова нового всесоюзного нотаріату. Це було зроблено з введенням нового Положення про нотаріат – 24 серпня 1924 року. Розвиток союзного законодавства та необхідність забезпечення єдності основних принципів діяльності нотаріату у всіх союзних республіках зумовили створення загальносоюзних актів з нотаріату. Ці питання набули відображення в Основах судоустрою СРСР від 15 липня 1924 року, в яких разом із загальними вказівками щодо організації та діяльності нотаріату встановлювалися і розмежування компетенції республік СРСР щодо нотаріату. 14 травня 1926 року була прийнята Постанова «Про основні принципи організації державного нотаріату», на основі якого в союзних республіках, у тому числі в Україні, були розроблені та прийняті аналогічні «Положення про державний нотаріат».

Згідно з положенням «Про державний нотаріат УРСР» 1930 року право здійснення нотаріальних дій належало державним нотаріальним конторам. Плата за нотаріальні дії переводилася до державних доходів, а держава, у свою чергу, платила заробітну плату нотаріусам та несла витрати по утриманню контор. Державним нотаріусам не дозволялося, крім посади нотаріуса, займати інші державні посади, але нотаріус міг працювати на так званих виборних посадах та займатися викладацькою діяльністю. Що стосується умов отримання посади нотаріуса, то положення 1930 року ставило умову закінчення юридичного факультету університету та річний стаж роботи помічником у нотаріальній конторі.

Нотаріальні контори підпорядковувалися безпосередньо Народному комісаріату суддів, який виконував нагляд за роботою контор. У підсумку можна сказати, що внаслідок обмеженого цивільного обороту – нерухомість або земля не була в обороті, не було приватного підприємництва, відчуження майна здійснювалося без нотаріусів – нотаріус у цей період не мав у суспільстві такого значення, яке він має зараз або мав у попередні періоди.

Аналіз змістової частини вищевикладених документів, ознайомлення з історіографічними питаннями дозволяє зробити висновок, що у 1920–50-ті роки нотаріат розглядався як технічний орган Наркомату юстиції, який сприяв суду, підвищенню кваліфікації судових працівників та веденню судової статистики. Та й взагалі не було визначення поняття нотаріату, мали місце тільки його завдання. Цей факт не сприяв чіткому розумінню ролі інституту нотаріату в державі та суспільстві. Можливо, тому нотаріат був механічно віднесений до органів, які «сприяють суду», а керівництвом ним – до судового управління. До речі, таке визначення поняття нотаріату слушно заперечував радянський науковець І.Д. Перлов, який вважав, що нотаріат природно не може бути віднесеним до органів, які сприяють суду в здійсненні правосуддя, тому що він не входить до судової системи, а нотаріуси здійснюють своє завдання в органах юстиції. Вчений зазначав, що зв'язок між судами та нотаріальними органами існує лише в можливості оскарження деяких нотаріальних дій судами у встановленому законом порядку. На жаль, окрему думку вченого не взяли до уваги. Дійсно, то був дуже складний етап розвитку нотаріату, навіяний хибними уявленнями, а отже, і діями державних партократів. По мірі зміни та розвитку економічних та соціальних умов, удосконалення матеріального та процесуального законодавства про нотаріат включалися уточнення та зміни до інституту нотаріату [1, с. 25].

Після проголошення незалежності Української держави настає і новий етап у розвитку інституту нотаріату, що обумовило потребу держави в утворенні міцної та стабільної системи захисту прав та законних інтересів своїх громадян. З переходом української незалежної держави до ринкових відносин, законодавчим визнанням рівноправності всіх форм власності, розвитком підприємницької діяльності і процесів приватизації виникла суспільна необхідність введення інституту приватного нотаріату і, відповідно, законодавчого закріплення положень, що давали б можливість вирішувати питання нотаріальної діяльності без допомоги державних органів.

Сучасне нормативне визначення нотаріату міститься в ст. 1 Закону України «Про нотаріат» від 02.09.1993 року, де встановлено, що нотаріат України – це система органів та посадових осіб, на яких покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законом з метою надання їм юридичної вірогідності [2, с. 146].

Порівняння нового Закону із раніше діючим дозволяє зазначити, що за своєю структурою та змістом правового регулювання нотаріальних дій він повністю сприйняв раніше діюче законодавство. Аналіз указаних законодавчих актів у частині кола нотаріальних дій, правил вчинення окремих нотаріальних дій, застосування законодавства іноземних держав свідчить навіть про уніфікованість режимів їх правового регулювання.

Нові положення, що містяться в цьому Законі, стосуються організації нотаріату і не зачіпають режиму вчинення нотаріальних дій. Вони передбачають уведення приватного нотаріату, більш докладну регламентацію правового статусу нотаріуса та допуску осіб до нотаріальної діяльності, а також утворення державних нотаріальних архівів.

Таким чином, історико-правовий аналіз виникнення та розвитку нотаріальних органів дозволяє зробити такі висновки:

– виникнення органів, що виконують нотаріальні функції, завжди зумовлено достатньо високим рівнем розвитку господарського життя держави, що викликає потребу в укла-

денні угод, правочинів та забезпеченні їх правового значення, публічного визнання, тобто їх юридичної достовірності;

– нотаріальна діяльність завжди має публічно-правовий характер. Публічна сила, а отже, і якість безспірності прав, фактів та документів забезпечуються наділенням нотаріуса державно-владними повноваженнями шляхом затвердження його на посаді представниками державної влади;

– утворення сучасних нотаріальних органів – результат відділення спірної юрисдикції від безспірної та віднесення останньої до компетенції нотаріату [4, с. 29].

Отже, на підставі викладеного можна зробити висновок, що вивчення і наукове дослідження історичного минулого інституту нотаріату суттєво допоможе посилити роль нотаріуса в економічному та соціальному житті.

Список використаних джерел

1. Давиденко А.О. Історія виникнення нотаріату в Україні // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 4. – С. 22–28.

2. Денисяк Н.М. Історія виникнення, розвиток та реформування інституту нотаріату в Україні // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція. – 2013. – № 5. – С. 145–147.

3. Черниш В.М. До питання про історіографію вітчизняного нотаріату: історико-правовий аспект / В.М. Черниш, В.Д. Степаненко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 12 (98). – С. 39–47.

4. Нотаріат в Україні: підручник / за ред. В.В. Комарова, В.В. Баранкова. – Х., 2011. – 384 с.

5. Терованесов А.М. Історичний розвиток інституту України і сучасність [Електронний ресурс]. / А.М. Терованесов – Режим доступу: <http://intkonf.org/terovanesov-am-istorichniy-rozvitok-institutu-notariatu-v-ukrayini-i-suchasnist/>

6. Україна: історія. Книга. / за загальною ред. О. Субтельного. – К., 1994. – 720 с.

Статья посвящена предпосылкам зарождения института нотариата в Украине. Проанализированы основные научные подходы к созданию теоретических основ нотариального права, это должно положительно повлиять на организационную структуру нотариата Украины и обеспечить влияние нотариальной науки на правосознание нотариусов.

Ключевые слова: история, право, нотариат, нотариус, нотариальные органы, нотариальная деятельность.

The article is devoted to prior formation of notary institute of Ukraine. The basic scientific approaches to the formation of the theoretical foundations of the notary law were analyzed. It should positively affect to the organizational structure Ukrainian Notariat. Ensure the impact of notary science to notary legal sense.

Key words: history, law, notaries, notary, notary bodies, notarial activities.

Одержано 7.10.2015.